

**RUSYA İMPARATORLUĞUN'DA İNORODETS KAVRAMI VE
"1822 YILI GAYRİRUSLARIN YÖNETİMİ NİZAMNAMESİ"NE GÖRE
SİBİRYA TATARLARINA KISA BİR BAKIŞ**

Sümevra Ünal*

Öz: 16.-19. yüzyıllar arasında Rusya devletine birçok halkın ve kabilenin dahil olmasıyla bunları idarî ve hukukî olarak adlandırmak ve sınıflandırmak meselesi peyda olmuştur. Terminolojideki belirsizlik, tabiatıyla idarî alanlara da etki etmiş, hak ve görevlerin çerçevesinin belirlenmemesi beraberinde karmaşayı ve suistimalleri beraberinde getirmiştir. Kendine yeni, farklı unsurlar katan yapı, ya yeni olanı kendi içerisinde yok etmeye çalışacak ya da adaptasyon ile farklı olanı kendine bağlı özgün bir yapı olarak muhafaza edecektir. Bu çalışmanın konusu kendi çağının ilerisinde reformist bir hukuk adamının, M.M. Speranski'nin liderliğinde çıkmış, *1822 Gayrirusların Yönetimi Nizamnamesi*ni ve onun sınırlarını belirlediği haliyle *inorodets* kavramının teşekkülü ve kapsamıdır.

Anahtar kelimeler: Inorodets, Gayrirus, Sibiry, Rusya İmparatorluğu, M.M. Speranski, Yasallaşma.

**THE CONCEPT OF INORODETS IN THE RUSSIA EMPIRE
AND A BRIEF OVERVIEW OF THE SIBERIAN TATARS
ACCORDING TO "THE CHARTER ON GOVERNMENT OF NON-
RUSSIANS OF 1822"**

Abstract: With the inclusion of many nations and tribes in the Russian state between the 16th-19th centuries, the issue of naming and classifying them as administrative and legal has emerged. The ambiguity in terminology has naturally affected administrative areas as well, and the lack of determination of the framework of rights and duties has brought along confusion and abuses. The structure, which adds new and different elements to itself, will either try to destroy the new within itself or preserve the different as an original structure attached to itself through adaptation. The subject of this study is the formation and scope of the concept of inorodets as it had a certain meaning with *The Charter on Government of Non-Russians of 1822*, which emerged under the leadership of M.M. Speranski, a reformist jurist ahead of his time.

---

* İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, smyra.unal.iu@gmail.com ORCID No: [0000-0003-3316-1655](https://orcid.org/0000-0003-3316-1655)

Keywords: Inorodets, Non-Russian, Siberia, Russian Empire, M.M. Speranski, Codification.

Giriş

Rus sömürgeciliğinin erken dönemlerinden ne yetkililerin ne de bölgeyi geliştirenlerin Trans-Ural yani Ural ötesindeki nüfusla ilgili düşünceleri ve ideolojik herhangi bir eylemleri olmamıştır. *Povesti Vremennih Let*¹ geçen "Ural ötesinde insanlar var." ifadesi yönetimin bu bölgeye ne denli küçümseyici, kibirli bir tavır takındığını, bir yönden "yabancıya" olan ilgisizliğinin ve düşmanlığının bir tezahürüdür. Bundandır ki erken dönem Rus belgelerinde Sibirya halklarına, yaşam tarzlarına ve kültürlerine dair çok az bilgiye ulaşılmakta, verilen bilgilerde konuya dost-düşman algısı ile dar çerçeveden yaklaşıldığı anlaşılmaktadır. L.İ. Şerstova'nın ifadesi ile "Eski Çağ ve Orta Çağ'da orman, orman-bozkır, orman-tundra bölgelerinde yaşayan Rus nüfusu Beyaz Deniz'in çevresine yerleşerek tarımı terk etmiş, bunun yerine avcılık ve balıkçılıkla geçinmeye başlamıştır. Dolayısıyla Doğu Avrupa bozkırında Slav olmayan halkla uzun süredir temasta olan Novgorodlular ve Muskovitlerin, avcılık, balıkçılık ve hayvancılıkla uğraşan ve Ural-Altay dillerini konuşan Trans-Ural halkları ile tanışmaları bu vesileyle onları şoka uğratmamıştır. 18. yüzyılın başına dek Ural Dağları Avrupa ve Asya Rusya'sını ayıran bir sınır olarak algılanmamakta, ardında ormanlar ve bozkırlar bulunan ve "farklı olanın" yaşadığı bir "taş set" olarak görülmektedir. Öyle ki Sibirya'nın sömürgeleştirilmesi devrinde Rusların Gayriruslarla kendilerini eşit görmeleri yüz yıldan fazla sürmüştür."² İdarenin *1822 Nizamnamesi* ile *inorodets*leri "medeniyet" seviyesine göre üç kategoride ayırması ve bunlardan yerleşik olanları askerlik görevi dışında tüm vergi ve görevlerde Rus köylüsü ile eşit tutması, idarenin, bir gelişmiş kriteri olarak bir etnik grubun Rus köylü yaşam tarzına yakınlığını ön plana çıkarması önemlidir.³

¹ *Povesti Vremennih Let; Nestorova Letopis'* (Nestor Kroniği) ya da *Naçal'naya Letopis'* (İlk Vakayiname) olarak bilinmekte olup "Türkçeye Geçmiş Yılların Hikayesi" olarak geçmiş, ilk Rus kroniğidir. 1110'larda Kiev'de kaleme alınan kronik, 10. yüzyıl ortalarından 1117'ye dek olan olayları anlatır. Metnin dipnotlar ile genişletilmiş modern Rusçasma erişim için bkz: V.İ. Adrianovoy-Peretts (Ed.), *Povesti Vremennih Let*, Çev. D.S. Lihaçeva, SPB., RAN, 1996.

² L.İ. Şerstova, "Transformatsiya Vospriyatiya Narodov Sibiri v İstoriçeskom Kontekste Russkoy Kolonizatsii XVII-Naçala XX v.", *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, S. 76, Tomsk, 2022, s. 158. DOI 10.1722, Erişim Tarihi: 03.12.2022.

³ Şerstova, *a.g.m.*, s. 160.

Sibiryâ'nın sömürgeleştirilmesi sürecinde yerli halklar devletin sosyo-ekonomik yapısına dâhil edilerek, özel bir Rus vergilendirme sistemine tâbi sınıfı haline getirildi. Bu vergilendirme kürkle vergi ödeme biçimi olan *yasak*-tı.⁴ 17.-18. yüzyıllarda yerliler için “*yasak* ödeyenler” anlamında *yasacınye lyudi* ifadesi kullanılıyordu. Bu ifade Rus halkı ve idarenin zihnindeki bir ötekileştirmenin, “biz ve onlar” ikileminin varlığını ifade etmektedir. Çalışmada ele alınacak olan⁵ *inorodets* kavramının en genel hatıyla başka yerde doğmuş

⁴ *Yasak*; Moskova Knyazlığı ve Çarlık Rusyası'nda kürk ya da hayvan vererek ödenen, İdil, Sibiryâ ve Rusya'nın Uzak Doğu halklarından alınan bir tür aynı vergidir. Bkz. V.İ. Dal, “Yasak”, *Tolkovny Slovar' Jivogo Velikorusskogo Yazıka*, İzdaniye Knigoprodavtsa-Tipografa M.O. Vol'fa, SPB.-Moskva, 1882, s. 701.

19. yüzyılın ilk yarısında Sibiryâ yerlileri vergileri aynı ve nakdî olarak ödemekteydi. Vergilerin yerli nüfusun üç grubu için yani yerleşikler, göçebeler, geziciler olmak üzere farklı idarî ve ekonomik uygulamalara göre alındı. 1860'lara kadar Sibiryâ yerlilerinden alınan aynı vergilere *yasak* adı verildi. Zamanla gelişen ekonomi, mal-para ilişkilerinin güçlenmesi ve ticaretin büyümesi ile bu aynı verginin nakdiye çevrilmesi yani vergi verilen kürklerin nakit para olarak yer değiştirilmesine karar verildi. II. Yekaterina döneminde 1763'te aynı yasak vergisinin nakdî ödenmesine “izin verilmiş”, *1822 Nizammamesi* ile de tamamen nakde çevrilmiştir. Yine de, yerli halkın aynı ödeme imkanı tamamen yok edilmeyerek zemstvo vergileri (devlet adına idarî ödemeler; polis maaşları, okul, hastane giderleri, kamu binalarının ve yolların inşaatlarında çalışma zorunluluğu) ödemelerinin kürkle yapılması yasaklanmadı. Bkz. L.M. Dameşek ve L.İ. Dameşek, *Yasak v Sibiri v XVIII-Naçale XX Veka*, İzd-vo İGU, Irkutsk, 2014, s. 161.

L.M. Dameşek ve İ.L. Dameşek'in ifadesi ile Rusların Sibiryâ bölgesine asıl, kürk için geldiğini, Sibiryâ'nın bitip tükenmez değerli maden ve hammadde kaynaklarını sömürü politikasının daha sonraları peyda olduğunu ifade eder. Bkz. Dameşek ve Dameşek, *a.g.e.*, s. 5.

⁵ Bu ötekileştirmeyi Çarlık Rusyası'nın Sibir Hanlığını işgaline odaklanan Sibir kroniklerinde de görmekteyiz. Kroniklerin yaklaşımı genellikle inanç üzerinden olmuş ve kendilerinden olmayanları “dinsiz” olarak adlandırmışlardır. Hem Müslümanlar için hem de Hıristiyan olmayan Tatar, Ostyak, Vogul gibi Sibir kavimleri için Pagan (Pogane) ve Agaryan terimleri sık sık kullanılmıştır. Bkz. Fatih ÜNAL vd. (Haz. ve Çev.), *Sibir Hanlığı Kronikleri II Stroganov Kroniği*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2020.; Fatih ÜNAL vd. (Haz. ve Çev.), *Sibir Hanlığı Kronikleri I Yesipov Kroniği*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2020.

⁶ 2008 yılında yayınladığı makalede M. Duranlı bu ötekileştirmeyi şu şekilde anlatır: “S.A. Tokarev de başlangıçta *inoverets* olarak tanımlanan Saha Türklerinin XIX. yüzyılda artık *inorodets* olarak tanımlandıklarını belirtmektedir. *Inorodets* tanımı hiçbir zaman bir Avrupa ülkesi insanını tanımlamak için kullanılmamıştır. Bu tür kavramlar Çarlık Rusyası'nın yönetimi altında bulunan halkları tanımlamada kullanılan ve bazen Nikolay Katanov örneğinde olduğu gibi tanımlanamayan kavramlardır. Kendisinden olmayanı farklı şekilde adlandırma örnekleri pek çok halk için de söz konusudur. Örneğin *inoverets*, *inorodets* kavramlarıyla tanımlanan Saha Türkleri efsanelerinde Rusları “davetsiz gelenler” olarak tanımlamıştır. Ne yazık ki bu davetsiz gelenler bir süre sonra ülkenin yönetimini üstlenerek Saha Türklerinin yaşamı biçimini ve inanç sistemini değiştirmeye çalışmışlardır”. Bkz. Muvaffak Duranlı, “Saha (Yakut) Türklerinin Hıristiyanlaştırılma Sürecine Genel Bir Bakış”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VIII, S. 2, İzmir, 2008, s. 82.

olan veya Slav olmayan anlamlarına geldiği, 1822 Nizamnamesi ile de yargıda resmî bir kavram statüsüne kavuştuğu görülecektir.

Gayriruslara yönelik ayrı bir sınıfa dair yasamanın ilk yolunu açan Rus sömürge politikasındaki değişimin II. Katerina (1762-1796) döneminde başladığı söylenebilir. Gayrirus yerlilere karşı daha esnek ve pragmatik bir yol izlenmesi bunda etkin rol oynamıştır. Rus işgali sonrası Sibirya'daki Rus yerleşiminin, bölge sakinleri üzerindeki baskısı, göçebelerin yerleşik yaşama geçirilmesi ve Aydınlanma Çağı'nın fikirleri bir araya gelerek, hukukî statüsü belli yeni bir sınıf inşası fikri doğmuştur.⁷

İnorodets Adı ve Teşekkülü

Türkçeye Gayrirus olarak tercüme edebileceğimiz bir Rus hukuk terimi olan *inorodets* sözcüğü parçalanarak incelenirse; türemiş kelimelerde *ino-* önekinin sözcüğe "farklı", "öteki", "yabancı", "başkasına dair" anlamlarını kattığı,⁸ *narod* sözcüğünün ise "halk", "ulus", "millet" anlamlarına gelip yerine göre bazen millet bazen etnokültürel bir grubu nitelendirme amacıyla kullanılan Rusça bir söz olduğu görülür.⁹ Etimolojik olarak incelendiğinde *ino-* önekinin Eski Rusçadaki *odin* yani "bir", "tek" anlamına geldiği anlaşılır.¹⁰ Orta Çağ'da ise bir kişinin farklılığı, tuhaflığı ya da etno-kültürel farkları ifade etmek için *inoplemennik*, *inostrannik*, *inozemets*, *çujezemts*¹¹ terimleri kullanılmaya baş-

---

bkz. İlyas Topsakal, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre 1552-1917 Rus Çarlığı ve Türkler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018.

⁷ John W. Slocum, "Who, and When, Were the Inorodtsy? The Evolution of the Category of 'Aliens' in Imperial Russia". *The Russian Review*, C. 57, S. 2, 1998, s. 177.

⁸ S.İ. Ojegov ve N.YU. Şvedova, "Ino-", *Tolkoviy Slovar' Russkogo Yazıka*, Azbukovnik, 2001, s. 603.

⁹ Ojegov ve Şvedova, "Narod", *a.g.e.*, s. 968.

¹⁰ Hint-Avrupa dillerine mensup ortak bir Slav sözcüğü olan *ino*yun *odin* ile bağlantısı; Almanca *ein*, Yunancada *oinos*, İngilizcede *one* şeklinde verilmesi ile açıklanabilir. Bkz. "Inoy", *Etimoloğičeskiy Onlayn-Slovar' Russkogo Yazıka Krilova G.A.* URL: <https://lexicography.online/etymology/krilov/%D0%B8/%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B9> Erişim Tarihi: 18.12.2022.

¹¹ Bahsedilen terimlerin her biri Türkçeye yabancı soydan, kabileden, halktan olan, öteki, yabancı şeklinde tercüme edilir. Ancak bu noktada başta inorodets olmak üzere bu terimlerin her birindeki "yabancılık" anlayışı hangi nokta baz alınarak nitelenmiştir, bu belli değildir. Konuya dair nazariyeleri metin içerisinde açıklayacağız. Öte yandan inorodtsı (çoğul formda) terimini metinde "yabancılar" olarak ele almayı doğru bulmuyor ve Gayriruslar şeklinde nitelermeyi doğru buluyoruz.

landı.¹² Yani Gayriuslara ayrı tür, ayrı bir sınıf muamelesi yapıldı. Bununla birlikte *inorodets* terimi ayrı anne-babalardan doğan kişileri de nitelemektedir. Yuryeviç'in ifadesi ile Orta Çağ Rus yazımında *inorodets* terimi yalnızca kan bağının bulunmayışını belirtmek için kullanılmakta olup herhangi bir etnik gruba ya da devlete tâbiyetteki ayrılıkları, farklılıkları ifade eden bir anlam taşımıyordu. Bahsedilen türden farklılıkları nitelememek için bu halklara *inozemny*, *inoplemennyy* veya *inostrannyy* adları verilmekteydi. Bu nedenledir ki emirnamelerde *inorodets* terimine erişilmemektedir.¹³ Örneğin 17. yüzyılın en önemli belgelerinden biri olan *Sobornoye Ulojeniye 1649 Goda*'da (1649 Kilise Yasası'nda) *inorodets* adına rastlanmamaktadır.¹⁴ Aynı yüzyılda *inorodets* ifadesinin Gayriuslar anlamında ilk kez kullanıldığı yer Büyük Moravya Knyazı'nın 1601 yılında İngiltere'deki iki Rus ortaelçisi olan G. Mikulin ve İ. Zinovyev hakkında bilgi verdiği listedir: "Birçok devlette, Çar Boris Godunov Hazretlerinin yüceliğini ve O'nun *inorodets*lere karşı tutumlarını (ayrıcılık olarak tercüme edilebilir) duyduk..." şeklinde devam eden cümlede ilk kez *inorodets* sözü kullanılmıştır. Ancak Yuryeviç'in ifadesi ile bu cümle aktarılrken yazarın gözünden kırılarak *inorodets* adı ile yorumlanmış olabilir. Çünkü *inorodets* ifadesine kendi döneminin diğer kaynaklarında, diplomatik yazışmalarda vesaire rastlanmamıştır. Yuryeviç İdil-Ural ve Sibiryâ bölgesine dair 17. yüzyıldan 18. yüzyıl başlarına dek kaydedilmiş 200'den fazla yayımlanmış-yayımlanmamış arşiv belgesi incelediğini ancak hiçbirinde *inorodets* ifadesine rastlamadığını bildirir.¹⁵

Mezkûr dönemde Sibiryâ'nın vergiye tâbi halkları *inozemets* olarak adlandırılmaktadır. Böylelikle *inorodets* ve *inozemets* kavramlarının Sibiryâ'nın ve Asya Rusya'sının kuzey halklarını tanıma döneminin erken bir aşamasında yeni fethedilen topraklarda meskun, Hristiyan olmayan halkların adlandırılmasında ortaya çıktığı görüşü anlamını yitirmektedir. Bu noktada Tatişçev ünlü eseri *Leksikon*'da¹⁶ *inozemets* ve *inorodny* kavramlarını yeniden

¹² İ.İ. Sreznevski, *Materiali Dlya Slovarya Drevnerusskogo Yazıka Po Pis'menım Panyatnikam*, C.1, SPB., 1893, s. 1104-1106.

¹³ K.A. Yuryeviç, " 'Inorodtsı' Rossiyskoy İmperii K İstorii Vozniknoveniya Ponyatiya", *Teoriya i Praktika Obşçestvennogo Razvitiya*, S. 13, 2014, s. 117.

¹⁴ M.N. Tihomirov ve P.P. Epifanov, *Sobornoye Ulojeniye 1649 Goda*, İzd-vo MGU, Moskova, 1961.

¹⁵ Yuryeviç, *a.g.m.*, s. 118.

¹⁶ *Leksikon*; Tarihçi, eğitimci ve bilim adamı olarak karşımıza çıkan V.N. Tatişçev'in 1744-1746 yıllarında İmparatorluk Bilimler Akademisi'ne hazırladığı 3 ciltlik sözlüğüdür. Coğrafi, askerî, hukukî ve tarihî terimleri en doyurucu biçimde veren Tatişçev, sözcükleri etimolojisine göre değerlendirmiş, 18. Yüzyılın bilim kazanımlarına dair yeni sözcükleri eserinde derlemiştir. Bu

ele alarak şunları söyler: “*Inozemets*; o ülkeye tamamıyla yabancı olan, başka bir devlete bağlı olup hâlihazırda Rusya topraklarında meskûn kişidir” der.¹⁷ Yani kısacası Tatişev *Leksikon*'da 18. yüzyılın ilk yarısındaki *inozemets* kavramının; yalnızca farklı dinden (*inoverets*) ve ulustan (*inorodets*) olan Gayriruslar için kullanılmasına karşı çıkmaktadır. Ona göre *inarodnyy* ise “ortak yasaya ve vatandaşlığa rağmen soya göre ayrılan kişidir. Örneğin Hristiyanlaşmış Tatarlar ile Rusların aynı dinden olmasına ve aynı bölgede yaşamasına, aynı kanunlara tâbi olup aynı vatandaşlığa sahip olmalarına rağmen yalnızca farklı soydan geldikleri için *inorodnyy* (farklı halk) olarak sayıldıklarını. Ya da tam tersi farklı dinlere mensup ve farklı vatandaşlıklara sahip olsa da aynı ırktan oldukları için iki kişinin *edinorodets*¹⁸ sayılabildiğini” söyler. Verdiği örneğe göre Lehler ve Ruslar farklı diller konuşmalarına ve farklı inançlara sahip olmalarına rağmen aynı Slav halk olmaları hasebiyle *inorodnyy* sayılmazlar.¹⁹ *Leksikon*'un yayımlandığı 1793 gibi erken bir tarihte Gayrirus halklarına verilecek adlara dair fikir yürütülmesi, döneminin kabul görmüş algılarının aksine sanki bugünden geçmişe bakıyormuşçasına verdiği tanımlar, ancak Tatişev'in ileri görüşlülüğünün bir işaretidir.

1750'lerden itibaren artık resmî evraklarda *inozemets* ifadesinin çıkarıldığını, yerine Sibirya halkları için *yasaçnyye* ifadesinin tercih edildiğini görüyoruz. Bunun yanında *inoverets* (başka dinden kişi/Hristiyan olmayan kişi) terimi de varlığını korumaktadır.²⁰

---

eseri ile Tatişev, bugüne dek bilimsel önemini ve güncelliğini kaybetmemiş nadir bilim adamlarından ve sözlük yazarlarından biri sayılmaktadır. Bkz. A.A. Lebediç, “‘Leksikon’ V.N. Tatişeva: Analiz Strukturi i Soderjaniya”, *Materiali Vserossiyskoy Konferentsii Molodih Uçenih*, S. 17, Ed. E.A. Çernouhov, UrGPU, 2017, s. 104-105.

¹⁷ V.N., Tatişev, “Inozemets”, *Leksikon Rossiyskoy İstoriçeskoj, Geografiçeskoj, Politiiçeskoj i Grajdanskoj*, Bölüm 3, Tip. Gornago Uçilişça, SPB., 1793, s. 90.

¹⁸ *Edinorodets; ediniy ve narod* sözlerinin birleşimi ile meydana gelip aynı milletten olan kişilere denir. Bkz. Ojegov ve Şvedova, “Ediniy”, *a.g.e.*, s. 445.

¹⁹ Tatişev, “Inorodnyy”, *a.g.e.*, s. 90.

²⁰ Yuryeviç bu noktada İrkutsk'ta uzun süre memurluk yapmış olan F.İ. Langans'ın pratik kullanım için hazırladığı ve 1780-1790'da tekrar tekrar basılan Hukuk Sözlüğü'ne (Slovar' Yuridiçeskiy) atıf yaparak, hükümet emirlerini ve karamameleri ihtiva eden bu denli önemli bir başvuru kaynağında inorodets ifadesinin hiç yer almamasına dikkat çekmiştir. Yuryeviç, *a.g.m.*, s. 119. Langans'ın sözlüğü için ayrıca bkz. F. Langans, *Slovar' Yuridiçeskiy ili Svod Rossiyskih Uzakoneniy, Po Azbuçnomu Poryadku Dlya Praktiiçeskogo Upotrebleniya İmperatorskogo Moskovskogo Universiteta v Yuridiçeskom Fakul'tete*, v Universitetskoy Tipografii u N. Novikov, Moskova, 1788.

M.M. Speranski'nin kanun tasarıları ve reformlarına dair yazışmalar incelendiğinde Speranski ve G.S. Batenkov'un sözüne ettiği *inorodets* kavramının, I. Petro ve II. Yekaterina dönemlerinin münferit emirlerinden alındığı anlaşılmaktadır.²¹ *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy Imperii* de (Rusya İmparatorluğu'nun Kanunlarının Tam Derlemesi) 17.-18. yüzyıllara ait idarî konulara dair maddelerde *inorodets* teriminin kullanıldığı birkaç yer vardır.²² Ancak burada *inorodets* adı, İmparatorluk bünyesindeki bir tebaayı nitellemek için kullanılan yasal olarak tanımlanmış bir sınıf olarak çıkmaz karşımıza. Daha çok erken dönem Rus yöneticilerinin Sibirya'nın yerli halkına dair temel düşünceleri, yerlilerin dinî durumları ve ekonomik istismalarına dair konular etrafında ele alınır. Sibirya yerlileri burada *inoverets* (Ortodoks olmayan) ya da *yasacınye narodı* yani *yasak* ödeyen halklar olarak alakayı celp etmektedir.²³ *Inorodets* adına geri dönecek olursak ilk kez 1794'te *Slovar' Akademii Rossiyskoy*'da²⁴ (Rus Akademi Sözlüğü) yer alan bu ifade nihayet gerçek anlamına yani bir etnik gruba, bir millete mensubiyete göre ayrılan gruba atfedilmiştir.²⁵

18. yüzyılda Rusya İmparatorluğu'nun aydın kesiminin, etnik grupları sınıflandırma ve düzenleme işine girişmesi ile gündeme gelen terim karmaşası, 19. yüzyılın başlarına dek süregelen ve 1820 yılında Sibirya Genel Valisi M.M. Speranski'nin liderliğinde kodifikatörler²⁶ tarafından çözümlenerek Gayri-ruslar için kullanılan terimler düzenlenmiş ve netleştirilmiştir.²⁷ Speranski'nin öncüsü olduğu *1822 Nizannamesi* ve kendi kaleminden çıkmış diğer refor-

²¹ Bobrovnikov, V.O. ve Miri, S.J. (Haz.), "Svoi 'Çujiye' Inorodtsı i Tuzemtsı v Rossiyskoy Imperii", *Orientalizm vs. Orientalistika (Sbornik Statey)*, Sadra, Moskova, 2016, s. 174.

²² *PSZRİ* C. 3, Madde 1526, 1830; C. 4, Madde 1800, C. 16, Madde 12041, 1841.

²³ Slocum, *a.g.e.*, s. 177.

²⁴ *Slovar' Akademii Rossiyskoy* (Rus Akademi Sözlüğü); 6 bölümden oluşan 43.357 sözcük içeren, Rus dilinin ilk açıklayıcı sözlüğüdür. Sözlük çalışmaları 1783'de başlamış ve 11 yıl sürmüştür. Sözcükleri etimolojik olarak sunan sözlükte L.İ. Lomonosov'un bilime kazandırdığı bir çok yeni sözcük bulunmaktadır. Sözlüğün hazırlanmasında katkıda bulunanlar D.İ. Fonvizin, G.R. Derjavin, İ.N. Botlin, İ.İ. Lepelin, S.YA. Rumovski ve N.YA. Ozeretskovski'dir. Bkz. *Slovar' Akademii Rossiyskoy*, İzd-vo İmperatorskaya Akademiya Nauk, SPB., 1789-1794.; "Slovar' Akademii Rossiyskoy", URL: <https://runivers.ru/lib/book3173/> Erişim Tarihi: 18.03.2022.

²⁵ Yuryeviç, *a.g.m.*, s. 119.

²⁶ İngilizce *codification*, Rusça *kodifikatsiya* olarak geçen kelime mevzuatın derlenmesi ve mevzuatta yapılan değişikliklerin ana mevzuata işlenmesi anlamına gelir. Tercümede kanun derleyicisi ifadesinin yetersiz kalacağı düşüncesi ile bu işle muvazzaf İngilizce *codifier*, Rusça *kodifikator* olarak adlandırılan kişiyi "kodifikatör" olarak Türkçeleştirmek uygun bulunmuştur. Bkz. Ojegov ve Şvedova, "Kodifitsirovat", *a.g.e.*, s. 687.

²⁷ Yuryeviç, *a.g.m.*, s. 18.

mist yazıları, İmparatorluğun kendi bünyesindeki etno-kültürel, dinî renklerine yeni bir anlayışla yaklaşmasına ve tebaanın devlet nezdinde imajının yeninde inşasına katkı sağlamıştır.²⁸ Bununla birlikte Speranski, Sibiryaya Genel Valiliği sırasında yaptığı resmî yazışmalarda veya kendi eserlerinde, Sibiryaya halklarının yasal statüsüne ilişkin ünlü kararnameğine dek *inorodets* ifadesini kullanmamıştır.²⁹

İnorodets Grupları ve Sibir Tatarları

Tatarlar, *1822 Nizamnamesi*'nde göre *inorodets* kategorisine dahil edilmekle birlikte burada nitelenen grup yalnızca Sibir Tatarları olup İdil Tatarları kapsamamaktaydı. Şöyle ki aynı yüzyılın ortalarından itibaren İdil Tatarları *inorodets*lerden farklı olarak zorunlu askerlik görevine tâbiydi. 1800'lerin sonuna ait resmî belgelerde nüfus sayımında *inorodets* kategorisinde sayılmadıkları görülmektedir.³⁰

1822'den 1917'ye dek *inorodets* terimi artan Gayrirus nüfusunu nitelendirmek için kapsamı genişleterek kullanılmaya başlandı. 1822-1848 yılları arasında Kazak bozkırındaki dört Han tek tahttan indirilerek *1822 Nizamnamesi* kapsamında tebaaları *inorodets* olarak alındı. 1850-1860'larda Rusya'nın güneye, Türkistan'a inmesi ve Hokand, Hive ve Buhara hanlıklarını işgali ile yerleşik halkın en seçkin, eğitimli kişileri İmparatorluğa getirilerek bu kişileri *inorodets* olarak değerlendirilmesi kararı alındı.³¹ Slocum, A. Kappeler'in *La Russie*'sinden atıfla bu durumun Yahudiler istisna tutularak *inorodets* sınıflandırmasına uymadığını belirtir. Çünkü daha önceleri bu sınıflandırma

---

²⁸ M.M. Speranski'nin başta Türkler olmak üzere tüm Sibiryaya halklarını etkileyen, hukukî hak ve görevlerini belirleme ve geliştirme adına son derece önemli olan başlıca eserleri için bkz. M.M. Speranskiy vd., *U İstokov Finansovogo Prava*, Statut, Moskova, 1998; M.M. Speranskiy, *Obozreniye İstoriçeskii Svedeniye O Svode Zakonov*, İzdaniye 2-oe, Tip. II Otdeleniya Sobstvennoy E.İ. V. Kantselyarii, SPB., 1835.; M.M. Speranskiy, "Rukovodstvo k Poznanyu Zakonov", *Soçineniye Grafı Speranskogo*, Tip. Vtorogo Otdeleniya Sobstvennoy Ego İmperatorskogo Veliçestva Kantselyarii, SPB., 1845.; M.M. Speranskiy, *İzbrannoye*, Haz. P.V. Kraşeninnikov, Statut, Moskova, 2015; M.M. Speranskiy, *Proyekt i Zapiski*, İzd-vo AN SSSR, M.-L., 1961; M.M. Speranskiy, *Zapiska M.M. Speranskogo Ob Ustroystve Sudebnih i Pravitel'stvennih Uçrejdений v Rossii (1803 g.)*, SPB., 1902; M.M. Speranskiy, *Proekt i Zapiski*, Ed. S.N. Valka, İzd-vo AN SSSR, M.-L., 1961.

²⁹ Geniş bilgi için bkz. V.İ. Vagin, *İstoriçeskiye Svedeniya o Deyatel'nosti Grafı M.M. Speranskogo v Sibiri s 1819 po 1822 Godı*, C. 1-2, Tip. II-go Otd-niya Sobstvennoy E.İ. V. Kantselyarii, SPB., 1872.

³⁰ Slocum, *a.g.m.*, s. 185.

³¹ Slocum, *a.g.m.*, s. 181.

ağırlıklı olarak yerleşik olmayan halklar için yapılmıştır.³² Ancak *PSZR*'de 1822 *Nizamnamesi* 'ne göre *inorodets*ler yerleşikler, göçebeler ve gezgin/avcılar olarak belirlenmiştir, yani Türkistanlılar bu kapsama alındığında zaten yerleşik Gayrirusların, *inorodets* kavramı içinde ele alındığını gösterir.³³

Slocum'un ifadesi ile 19. yüzyılın sonlarında resmî olarak *inorodets* halkları 13 kategoride ele alınmaktadır. Bunlar Sibiryâ İnorodetsleri, Çukçiler, Cungarlar (Altay), Komandor Adaları sakinleri, Arhangel Valiliği'ne bağlı Samoyedler (Nenetsler), Stavropol ve Astarhan Valiliklerindeki göçebeler, Bökey Orda'sının Kırgızları, Akmolinsk, Semipalatinsk, Semireçye, Ural ve Turgay Oblastlarındaki göçebeler, Türkistan sakinleri, Ordalılar³⁴, Kafkas-ya'nın dağlıları ve Yahudilerdir.³⁵ Yelnitski ise 1895 tarihli eserinde yalnızca Sibiryâ ve Türkistan özelinde ele aldığı Gayrirusları anlatırken daha anlaşılır bir sınıflandırma yaparak; Sibiryâ Gayriruslarını Fin-Ugor Kavimleri, Moğol-Mançur Kavimleri, Kutup Kavimleri ve Türk Kavimleri başlıkları altında verir. Bunlardan Fin-Ugor kavimlerini Sibiryâ Samoyedleri, Ostyaklar, Vogullar olarak; Moğol-Mançur kavimlerini Buryatlar, Kalmuklar, Tunguzlar, Gilyaklar, Goledler, Aynular ve Koreliler, Dunganlar olarak; Kutup kavimlerinden Yukagirler, Çukçiler, Koryaklar, Kamçadallar olarak ve Türk kavimlerini Yakutlar ve Sibir Tatarları olarak sınıflandırır. Türkistan Gayriruslarını ise Türk kavimlerinden Kırgızlar, Sartlar, Özbekler ve Türkmenler; Moğol kavimlerinden Dunganlar ve Tarançiler (İli Uygurları)³⁶ olarak verir.³⁷ Ancak neye göre bu

³² a.y.; Kappeler'in eseri için bkz. Andreas Kappeler, *La Russie, Empire Multiethnique*, Çev. Guy Imart, Insitut d'études slaves, Paris, 1994.

³³ *PSZR*, C. 38, Madde 29.120, 1830, s. 394.

³⁴ Ordalılar, Rusça *ordınsı* olarak geçer. Altın Orda mensuplarına verilen isimdir. Ayrıca ordınsı, Altın Orda döneminden beri büyük knyazların Orda elçileri ile işlerine bakan görevlidir. Ordınsı günümüzde Moskova Oblastı'nda bulunan Podolsk okrugunda bir köydür. Bkz. F.A. Brokgauz, ve İ.A. Efron, "Ordınsı", *Entsiklopedičeskiy Slovar*, C. 22, Tipo-Lit. İ.A. Efron, 1897, SPB., s. 123.

³⁵ Slocum, *a.g.m.*, s. 181.

³⁶ Tarançi adı İli Nehri vadisinde meskûn Uygurlara verilen addır. Uygur Kağanlığı Çağataylıların eline geçtikten sonra Kaşgar'daki Müslümanlar İslam'ı yayma faaliyetlerine girişmiş, üstüne idari-siyasî bölünmeler de eklenince Uygur etnik adı unutulmuş Müslüman Kaşgarlılar, Kuçarlılar, Aksulular, Hotenliler gibi isimlendirmeler gündeme gelmiştir. Çinlilerin *huy/çentu* (sarıklı), Moğolların *hoton*, olarak adlandırdıkları Uygurlar, Kaşgar ve Aksu ahalisi tarafından "çiftçi" anlamına gelen *tarançi* sözcüğü ile adlandırılmaktaydı. Z.V. Togan ise Tarançileri Türk-Çigil grubuna (Kaşgar, Kenttürk ve Kırgızların oluşturduğu grup) dahil eder. Çarlık ise Tarançileri iki ayrı millet algısı yaratma çabası ile Tarançi ve Kaşgarlılar olarak ayrı ele almıştır. Bkz. Dilyaram Ayupova, "Uygurların Kazakistan'a Yerleşmesi ve Bugünkü Durumları", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019, s. 22, 26.

sınıflandırmayı yaptığına dair herhangi bir bilgi vermeksizin eserinde yalnızca bu halkların geleneklerine, inançlarına, günlük adetlerine, geçim kaynaklarına ve Ruslarla münasebetlerine değinir.

Çalışmamızın odağı Sibirya'daki Türk *inorodetsler* özelinde Sibir Tatarları olduğu için Sibir Tatarları'ndan kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Sibir Tatarları; Tobolsk, Tomsk ve Yenisey Valilikleri'nde yaşarlar. Ayrıca Akmolinsk ve Semipalatinsk Oblastlarında ve Güney Sibirya'da karşımıza çıkmaktadırlar. Yaşam biçimleri, adetleri ve dış görünüşleri ile birbirinden ayrılan birkaç kabileye bölünürler. Yenisey Valiliği'ndeki Tatarlar daha çok *kaçıklar*, *sagaylar*, *kızıllar* adlarıyla bilinirler. Güney Sibirya'daki geri kalan kabileler ise *kargaslar*, *aridler*, *soyotlar* şeklinde bilinir. Sibir Tatarları'nın büyük bir kısmı yerleşik düzende yaşarken küçük bir kısmı, özellikle Yenisey Valiliği'nde yaşayanları halen yarı göçebe yaşama devam etmektedir. Yerleşik Tatarlar köylerde ve şehirlerde ikamet ederken yarı göçebe olanlar kışın kışlaklara yazın da hayvanlarını otatabilecekleri yerlere gider. Tatar köyleri küçüktür. Bazıları *starşina*³⁷ yönetimindeki volostları oluşturur.

Yerleşik Tatarlar arasında tek katlı ahşap evlerde (kulübe şeklinde de olanları vardır) yaşayan fakir olanları, zengin olanların (iki katlı evi olanlar zengin sayılırdı) evlerinde hizmet ederlerdi. Yarıgöçebe Tatarlar, kışın soğuktan korunmak için toprak çatılı köy kulübelerinde ikamet ederler. Yazın ise keçeden ya da huş ağacı kabuğundan yurtlar kurarlar. Sibir Tatarları, bölgenin el verdiği tüm geçim alanlarında mevcudiyet gösterir. Büyük bir kısmı tarımla da uğraşır. Ekin zamanında bazı Tatar köylerinde sadece çalışamayacak durumda olan çocuklar ve yaşlılar kalır. Diğerleri ot biçme ya da tarla sürme işleriyle uğraşır. Tarımın yanında bostancılıkla da ilgilenirler. Sadece satmak üzere değil kendi ihtiyaçlarını temin için de sebze yetiştirmektedirler. Tatarların ikinci geçim kaynağı hayvancılıktır. At, inek ve koyun yetiştirirler. Atlar yolcuların iki durak arasında taşınması ya da resmî ya da özel yüklerin taşınması işlerinde de kullanılır. Geniş arazilerde yaşayan Tatarların çok azı

³⁷ Yelnitski'nin Tarançileri (Uygurlar) Moğol kavimlerinden saydığı göz önüne alarak Türk soylu Uygurları Türkistan Gayrirusları kategorisine koymak en doğrusu olacaktır. Bkz. K. Yelnitski, *Inorodtsı Sibiri i Sredneaziatskih Vladeniy Rossii*, İzdaniye D.D. Poluboyarınova, SPB, 1895, s. 6.

³⁸ *Starşina*; Rusya'da 1917'ye kadar bir sınıfın ya da locanın işlerinden sorumlu kişidir. *Volost starşinası*, bir volostun idarî işlerden sorumlu seçilmiş kişidir. Rus ordusunda *starşina*, başgedikli ya kıdemli başçavuş rütbesine tekabül eder. Bkz. Ojevov ve Şvedova, "Starşina", *a.g.e.*, s. 1916.

taşıma işiyle uğraşmaz. Bununla birlikte Tatarların en sevdiği iş ticarettir. Türkistanlılarla; Hiveliler ve Buharlılarla, Kırgızlarla ve Avrupa Rusya'sından Rus tüccarlarla ticarî bağları vardır. Genellikle bu ticaretin ana öğeleri pamuklu-yünlü-ipek kumaşlar, çay, meyve, yün, deri ve yağdır. Bu ürünler ya panayırda ya da Tatarların Sibiryâ'nın birçok şehrinde bulunan kendi küçük dükkanlarında alınıp satılır. Bunun yanında Tatarlar gezici ticaretle de ilgilenir. Tuhafiye ürünlerini (küçük ev eşyaları) köyler arasında gezerek satarlar. Sibir Tatarları arasında avcılık da yapılmakla birlikte bu ana uğraşları arasında değildir. En kârlı av, Sibiryâ nehirlerinde ve göllerinde yapılan balık avıdır. Tutukları balıkların büyük bir kısmını komşu şehirlerde satarlar.³⁹

Sibir Tatarlarının Türkistanlı tüccarlarla kurduğu ticaret bağları; İmparatorluğun Türkistan'dan ve üzerinden gelen mallara olan ihtiyacı ile bu bölgeden, Sibiryâ başta olmak üzere İmparatorluğun muhtelif yerlerine emtia teminini teşvik politikasına yön vermiştir denilebilir. Şöyle ki, 18. yüzyıl sonu 19. yüzyıl başlarında, başta II. Yekaterina'nın verdiği iltimaslar olmak üzere bölgede gümrük vergisi gibi yerlilerin tâbi olduğu görev ve vergilerden muaf olan ayrıcalıklı tüccar grubu Sibir Tatarları'nı rahatsız etmiş, Genel Valiliğe hatta İmparatoriçe 'ye dek şikâyet dilekçeleri yazılarak Türkistanlı tüccarlara tanınan iltimasların kaldırılması rica edilmiştir. Ancak genel ticarî menfaatleri doğrultusunda yönetim bu şikâyet dilekçelerine olumlu yanıt vermemiş veya cevapsız bırakmıştır. Bu da zamanla yerel idarenin ve Rus tüccarların genel idareye "sırt çevirmesine" yol açmıştır.⁴⁰

"1822 Yılı Gayriulusların Yönetimi Nizamnamesi (Ustav Ob Upravlenii İnorodtsev)"

Garipov'a göre Batı'nın elde ettiği toprakların yerli halkını yok etme, hatta her anlamda kökünü kazıma politikasının aksine Rus İmparatorluğu, elde ettiği toprakların halkını kendi bünyesine katma, onları vatandaşlaştırma ve "yabancıyı" "kendi olana" dönüştürülmesini hedeflemekteydi.⁴¹ Kolone edilmiş her toprak ve halk gibi Rusya'nın kendine kattığı her halk da durumdan belli noktalarda olumsuz şekilde etkilendi. Bu olumsuzlukların en başında da idarenin yerli halka karşı keyfî davranışları ve yetkilerini kötüye kullanması geliyordu. Elde edilen bölgelere atanan, *inordets*lerin temsilcilerine *tuzemets*, *inorodets*, *inozemets* adları verildi. *Tuzemets*; (genellikle az gelişmiş

³⁹ Yel'nitskiy, *a.g.e.*, s. 89.

⁴⁰ H.Z. Ziyaev, *Uzbeki v Sibiri (XVII-XIX vv.)*, İzd-vo FAN UzSSR, Taşkent, 1968, s. 33, 60.

⁴¹ Garipov, *a.g.m.*, s. 11.

ülkelerde) yerli kimse, bir bölgenin asıl sakini anlamına gelir.⁴² *Inorodets*; çoğunlukla doğulu ülkelerden, ya da bir ülkenin kıyı kesiminden, azınlıklardan olan kişilere denir.⁴³ *Inozemets* ise yabancı kişi, yabancı ülke vatandaşı anlamına gelir.⁴⁴ 16.-17. yüzyıllara ait belgelerde Sibiryalı sakinleriyle ilgili kısımlarda *tuzemets* ve *inozemets* ifadelerin sık sık birbirine karıştığı görülmektedir. Rus hükümetinin ve yerel yönetimin 16.-18. yüzyıllara ait resmî belgelerinde *tuzemets* ifadesinin bilhassa Sibiryalı'nın *inorodetsleri* için kullanıldığına dikkat edilmelidir. *Inorodets* terimi Çarlık Rusya'sının idarî uygulamalarında, Gayriruslara ve onlara dair konuları nitelendirmek için *inozemets* ifadesinden daha sık kullanılmıştır. 16. ve 19. yüzyıllara ait beyannameler, fermanlar, iç yazışmalar, ticarî yazışmalar gibi birçok yazılı belgede karşımıza çıkan *inorodets* adı en çok, sonraki yüzyılın başlarına dek geçerliliğini koruyacak olan 22 Temmuz 1822 tarihli *Gayrirusların Yönetimi Nizamnamesi* (Ustav Ob Upravlenii Inorodtsev) ile bilinmektedir. *1822 Nizamnamesi*nde yerli halkın yaşadığı bölgelerin yönetim sistemini düzenleyen yasal normlardan oluşur ve kendi dönemi için ilerici ve insancıl bir hukuk beyannamesidir.⁴⁵ Sibiryalı Genel Valisi Mihail Mihayloviç Speranski⁴⁶ ve emrindeki G.S. Batenkov tarafından özellikle Sibiryalı bölgesinin yerlileri için geliştirilmiş bu *Nizamname* 4 bölümden, 43 maddeden, 372 fıkradan oluşur, halen "büyük takdir gören benzersiz bir kanun belgesidir. Garipov bu övgü dolu ifadesinin nedenini yine kendi ifadesiyle "yaşam tarzları toplumun olağan normlarına uymayan Kuzey ve Sibiryalı halkların da dahil olmak üzere halkın sorunlarına yasal bir çözüm önerisi getirmesidir" şeklinde açıklar.⁴⁷

⁴² Ojegov ve Şvedova, "Tuzemets", *a.g.e.*, s. 2047

⁴³ Ojegov ve Şvedova, "Inorodets", *a.g.e.*, s. 604.

⁴⁴ Ojegov ve Şvedova, "Inozemets", *a.g.e.*, s. 603.

⁴⁵ R.Ş. Garipov, "Ustav 'Ob Upravlenii Inorodtsev' "1822 g.", *İstoriya Gosudarstva i Prava*, S. 23, Yurist, Moskova, 2010, s. 10.

⁴⁶ Mihayil Mihayloviç Speranski; 1772-1839 yılları arasında yaşamış, I. Nikolay emri ile hazırladığı 45 ciltlik *Svod Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy Imperii* adlı kanun derlemesi ile gelecek nesillere adım taşımış, reformları ve eserleri ile anayasal sistemin en büyük destekçilerinden İmparatorluk Rusyası'nın önemli simalarından biridir. 1810-1812 yılları arasında Dışişleri Bakanlığı (Gosudarstvennyy Sekretar Rossiyskoy Imperii), ardından 1816-1819 yılları arasında Penza Valiliği, 1819-1821 yılları arasında Sibiryalı Genel Valiliği görevlerinde bulunmuştur. Özellikle Sibiryalı Genel Valiliği döneminde gerçekleştirmeye çalıştığı idarî reformlar ve "iç ticarete serbestiyet" tüzüğü dikkat çeker. Bkz. M.A. Korf, *Jizn Grafı Speranskogo*, C.I, Tip. Iigo Otdeleniya Sobstvennoy E.l. V. Kantselyarii, SPB., 1861, s. 188-252; C. 2, s. 165-259; 310-326.

⁴⁷ Garipov, *a.g.m.*, s. 11.

Nizamname 'ye göre farklı eğitim seviyelerine ve yaşam tarzlarına göre Sibiryâ'nın *yasaka* tâbi tüm Gayrirusları üç ana kategoriye ayrılır: İlk sırada şehir ve köylerde yaşayan yerleşikler, ikinci sırada mevsimlere göre yer değiştiren göçebeler, son sırada ise su kaynakları boyunca bir yerden başka bir yere sürekli gezen geziciler ve avcılar yer alır.⁴⁸ Yerleşik *inorodets*ler kendi aralarında tüccarlar (Türkistan'dan gelen Buhara ve Taşkentliler), çiftçiler (Tatarlar, Buhtarma, Biysk ve Kuznetsk bölgelerindeki *yasaka* tâbi halklar), Ruslarla karışık yaşayan az sayıdaki milletler, uzun süredir yerleşiklerin işlerinde çalışan *inorodets*ler olarak ayrılmaktadır. Göçebeler; kendi içlerinde göçebe çiftçiler (Hori Buryatları, Selenginler, Alarlar, Biysk ve Kuznetsk idaresindeki bazı Kaçlar), güneyde hayvancılıkla uğraşanlar (Tunkin Buryatları, Olhon Buryatları ve Nijeudin Tunguzları) ve kuzeyde hayvancılıkla uğraşanlar (Yakutlar, Ostyaklar, Narımlılar, Berezovlular ve Oblular, Pelm Vogulları, Yenisey Tunguzları) olarak ayrılır. Nihayet gezici *inorodets*ler ise Obdorsk Samoyedleri, Turuhansk *inorodets*leri, Karagaslar, Yakut Oblastı'nın yerlileri olan Koryaklar, Yukagirler, Lamutlar vd. sayılmaktadır.⁴⁹ Bu noktadan itibaren açıklığa kavuşturduğumuzu düşünerek *inorodets* sözcüğü Gayriruslar olarak anılacaktır.

Gayrirusların hak ve görevleri Bu dağılıma göre belirlenecektir. Bu nedenle her genel nüfus sayımında belirtilen bu ayrıma uyulması ve kimin hangi kategoride olduğuna dikkat edilmesi gerekmektedir. Buna göre Vali Konseyi'nde dâhili valilere Gayrirusların mevcut durumu göz önüne alınarak her boy ve kavim için hangi sınıfa dâhil edileceklerine dair özel bir program belirleme işi verilmiştir.⁵⁰ Bu program hazırlanırken Gayriruslar geçici olarak yaptıkları işler değil ana geçim kaynaklarına göre ayrılmalıdır. Hristiyan olan yerleşik Gayriruslar için onları Ruslardan ayıracak bir ad kullanılmazken Müslüman ya da pagan inancına sahip olan Gayriruslara *osedlye inorodtsı* (yerleşik Gayriruslar)" denilmiştir. Genel olarak tüm yerleşik Gayriruslar mal hukuku ve devlete karşı yükümlülüklerde Ruslarla eşit değerlendirilir ve aynı yasalara tâbi tutulur.⁵¹ Göçebe Gayriruslar ise yerleşik düzene geçmeleri halinde kendi istekleri ile köylü sınıfına geçebilirler. Böylelikle aşım kısıtlamalar ve askere alınma çekincesi olmaksızın yerleşikler gibi loncalara katılma hakkı elde edebilirler.⁵² Göçebe Gayriruslara gelince, onlar için eski yasalar geçerlili-

⁴⁸ *PSZRİ*, C. 38, s. 394.

⁴⁹ Şerstova, *a.g.m.*, s. 160.

⁵⁰ *PSZRİ*, C. 38, s. 394.

⁵¹ *PSZRİ*, C. 38, s. 395.

⁵² *PSZRİ*, C. 38, s. 397.

ğini korumaktadır. Ekinciliğin artması ile birlikte göçebeler kendi iradeleri dışında köylü sınıfına geçirilmeye zorlanamaz, kendi istekleri olmaksızın başka bir sınıfa dahil edilemezler. Her kuşak için göçebe Gayriruslara aynı toprak tahsis edilir. Tahsis edilen bu arazilerin ayrıntılı bölüşümü göçebelerin kendi pay sistemine veya diğer adetlerine göre şekillenir. Göçebelerin yaşadığı mevcut topraklar, her kavmin bağlı olduğu yerel makamın emri ile ayrıntılı olarak belirlenir ve göçebenin mülkiyeti onaylanır. Rusların Gayriruslara tahsis edilen topraklara keyfi olarak yerleşmesi kesinlikle yasaktır.⁵³

Gayrirusların özel işlerde çalıştırılması; köylü sınıfının ve Gayrirusların görev ve yükümlülüklerine dair alınan özel hükme göre kavmin liderinin bilgisi dahilinde olmalıdır. Gayriruslar kabile reisi veya saygın kişiler tarafından yönetilirler. Göçebeler, her kavmin kendine özgü bozkır yasalarına ve geleneklerine göre yönetilir. Bunun dışında yalnız cezaî suçlarda resmî makamlarda ve genel devlet yasalarına göre yargılanırlar. Cezaî suçlar genelde kasıtlı cinayet işlemek, soygun yapmak, şiddet uygulamak, sahte para basmak, devlet ve kamu malı çalmaktır. Rus şehir ve köylerinde işlenen suçlar, genel hükümler çerçevesinde yerel polis tarafından incelenir.

Gayriruslar, genel nüfus sayımı ile belirlenen kişi sayısına bağlı olarak özel bir hükme göre vergi öderler. Göçebe Gayriruslar kararlaştırıldığı gibi valilikteki genel yükümlülükler tabidir. Bozkır Yönetimi'nin muhteviyatı göçebe Gayrirusların dahili yükümlülüğündedir. Bunun yanında tüm göçebe gayriruslar mecburi askerlik hizmetinden muafır. Göçebeler damgalı kâğıt vergisinden ve diğer damga vergilerinden muafır.⁵⁴

Gayriruslar ürünlerini köylerde, panayırarda satma ve takas etme hakkına sahiptir. Ancak sıcak içeceklerin göçebe panayırlarında alımı ve satımı kesinlikle yasaktır. Aynı valilikteki memurların göçebe Gayrirus çalışanlarla ne sebeple olursa olsun ticaret yapması yasaktır. Bu ticaret, aracı vasıtası ile de yapılamaz. Memurlar, göçebe Gayriruslara borç veremez, kefil olamazlar. Sivillerin göçebe Gayriruslar ile borç ilişkilerine dair borçlar yönetmeliğine sahip özel bir hüküm vardır. Göçebe Gayriruslar, *starşinaların* (yönetici) sözlü izni ile 100 verst ve daha uzağa, komşu şehirlere, köylere ve panayırara gidebilir. Ancak 500 versten daha ileriye gitmek için *zemıstvo* polisinden yazılı izin almalıdırlar. Göçebe gayrirusların inanç ve ibadet özgürlüğü vardır. Hristiyanlığı benimsemiş olanları Piskoposluğun izniyle kilise inşa etme hak-

⁵³ *PSZRİ*, C. 38, s. 395.

⁵⁴ *PSZRİ*, C. 38, s. 396.

kına sahiptir. Diğer dinden olanları ise ancak Dahili Vali'nin izni ile kendi ibadethanesini inşa edebilir. Yine Dahili Vali'nin veya oblast yöneticisinin izni dahilinde kendi okullarını inşa edebilirler. Bunun yanında Gayriruslar çocuklarını hükümetin açmış olduğu okullara gönderme hakkına da sahiptirler. Gezici/avcı Gayriruslardan bahsedecek olursak dağınık halde ve uzakta yaşayan bu grup genel manada göçebeler için belirlenen kanunlara tâbidirler. Bunun yanında arazilerin kavimler tarafından bölüşülmesi ve tahsisi gezici/avcı Gayriruslar için geçerli değildir. Ayrıca geziciler *zemstvonun* valilikteki malî yükümlülüklerinden muafır, Bozkır İdaresi için yapılan masraflara katılmaz. Gezici/avcı sınıfına buldukları şeritte balık tutmak, avlanmak üzere uyezd-den uyezde, valilikten valiliğe tereddütsüzce geçebilme serbestiyeti verilmiştir.⁵⁵

Gayrirusların nasıl yönetileceği konusunda şu kararlara varılmıştır:^{Yerleşik} Gayrirusların köylüleri, genel Rus köyleri hükümlerine uygun olarak bir *starosta*⁵⁶ seçerler. Köylerdeki kişi sayısı yeterliyse özel bir volost⁵⁷ kurabilirler. Volostun idarî yapısı ve görevleri Rusların oluşturdukları volostlarınkiyle aynıdır. Eğer köy nüfusu volost oluşturmaya yeterli değilse bu nüfus en yakındaki Rus volostunun kapsamına girer.⁵⁸ Göçebe *inorodetslerin* yönetimine bakıldığında 15'ten az aileden oluşan her *stoybişçe*⁵⁹ ya da ulusun, kendi içinde yönetimi vardır. Bunlar en yakın olanların kapsamında sayılırlar. Kabilenin yönetimi, bir *starosta* ya da kabilenin ileri gelen kişisi ve onun iki yardımcısından oluşur. *Starosta*, örf ve adetlere göre seçilir ya da seçim olmaksızın bu makamı miras alır. Kendi boyu içerisinde *knyazets*, *zaysan* vd. isimler taşıyabilir ancak hükümete karşı tüm kabileyi temsil ettiği her noktada ona *starosta* denir.⁶⁰

Gezici/avcı Gayrirusların yönetim sisteminde her grubun bir *starostası* vardır. Bu kişi bazen *knyazets* olarak bazen de farklı adlarla anılır ve yazılı dava görmez. *Starostanın* başında bulunduğu boy hakkında bilgi gerektiği durumda yerel polis onun "sözlü ifadesini" alır. Bir davada gezici/avcı Gayri-

⁵⁵ PSZRİ, C. 38, s. 397.

⁵⁶ *Starosta*; küçük bir topluluğu ya da birliği yönetmek üzere seçilmiş veya atanmış kişilere denir. Bkz. Ojegov ve Şvedova; "Starosta", *a.g.e.*, s. 1916.

⁵⁷ *Volost*; Rusya'da 11.yüzyıldan 1929'a dek en küçük idarî-bölgesel birim olan volostlar, köylü sınıfının gelişmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmış, birkaç köyden oluşan, uyezdin alt birimlerinden biridir. Bkz. Ojegov ve Şvedova, "volost", *a.g.e.*, s. 210.

⁵⁸ PSZRİ, C. 38, s. 398.

⁵⁹ *Stoybişçe*; göçebelerin geçici ikamet ettikleri yerlere verilen addır. Ayrıca bu isim, göçebelerin, hayvanlarını otlatmak için yaydıkları yerlere de verilir. Bkz. Ojegov ve Şvedova; "Stoybişçe", *a.g.e.*, s. 1929.

⁶⁰ PSZRİ, C. 38, s. 400.

ruslar sözlü yolla *starostaları* aracılığıyla çözüme erişemiyorsa ikinci aşamada Gayrirus İdaresi'ne (İnorodnaya Uprava), üçüncü aşamasında yerel *zemstvo* polisine, eğer halen çözümlenemediyse Bölge Mahkemesi'ne (Okrujnoy Sud) yazılı olarak başvurmalıdır. Ceza davaları sözlü mahkeme tarafından incelenmez.⁶¹ Ceza davalarındaki cezalar *Zemstvo Polisi* tarafından yürütülür. Dava karara bağlanırken de bölge mahkemesi bozkır yasalarna ve geleneklerine dayanır.

1822 Nizamnamesinin Gayriruslara getirdiği ticarî düzenlemelerden bahsetmek gerekmektedir. *Nizamname* ile toprak hukuku kadar ticarete de önemli reformlar, belirlemeler ve paylaşımlar meydana gelmiştir. Gayrirusların ticarî hayatını kolaylaştırmak adına Valilik emri ve yerel yönetimin onayıyla; panayırlar için yerin ve zamanın belirlenmesi, Gayrirusların ihtiyaçlarına göre verilecek zamanın tayin edilmesi gerekmektedir.⁶² Gayrirusların ticaret ve sanayideki tüm engellerini kaldırmak hedeflenmektedir. Bu bağlamda vergilerin net tanımı ve toplanması için özel hükümler getirilerek iş basite indirgenmeye, böylelikle gecikmeleri ve zararı önlemek istenmektedir.⁶³

Gayrirusların kendi içlerinde olabildiğince özgür bırakıldığı bir yönetim sisteminde denetim mekanizması nedir? Dâhili Vali ya da Oblast Amiri, yılda bir kez şahsen ya da güvendiği bir yetkiliyi aracı kılarak Gayrirusların işlerini ayrıntılı olarak kontrol etmek üzere *stoybışçelerini* ya da halkın kendini daha rahat ifade edebilecekleri bir mekân ziyaret etmek, halkın şikayet ve dileklerini dinlemek, suistimal söz konusu ise bu kişiyi tespit ve tevkif etmek, gerekli hallerde üst makamlara sunmak zorundadır. Vali her yıl denetimden sonra Gayrirusların durumu hakkında İdare'ye bilgi verir. Bu tür belgelerin geçerliliği Valinin şahsi sorumluluğundadır.⁶⁴

Sonuç

Çalışmada görüleceği üzere Rusya tarihine dair araştırmalar yapan, çalışmalar hazırlayan ya da yalnızca özel bir ilgi alanı olarak okumalar yapan kişilerin en sık karşılaştığı sorunlardan birisi terminolojidir. Konumuz dahilinde bahsedebiliriz ki İmparatorluk Rusya'nın devlet müesseselerini anlamak, idarî ve hukukî terminolojiyi doğru yorumlamak için sıklıkla özel terminoloji sözlüklerine başvurmak, kendi tarihimizden mukayeseler yaparak

⁶¹ *PSZRİ*, C. 38, s. 401.

⁶² *PSZRİ*, C. 38, s. 402.

⁶³ *PSZRİ*, C. 38, s. 403.

⁶⁴ *PSZRİ*, C. 38, s. 411.

zihnimizde bir yere oturtmak çabası sıklıkla ana konuyu kaçırmanıza neden olmaktadır. Bu noktada idarî ve hukukî bir çok konuda Rusya tarihini doğru terminoloji ile okumak için A.İ. Miller'in editörlüğünde 10 yıl kadar önce çıkmış *Ponyatiya o Rossii* (Rusya'da Dair Kavramlar) adlı eser önerilebilir.⁶⁵ Bunun yanında V.N. Tatişçev'in, S.İ. Ojegov ve N.YU. Şvedova'nın, V.İ. Dal'in, D.N. Uşakov'un, F.A. Brokgauz ve İ.A. Efron'un, M.R. Fasmer'in sözlüklerinden başucu kaynağı olarak sürekli yararlanılabilir.

Çalışmamızın genel sonuçlarını özetlersek, Rusya'da *inorodets* yani Gayrirus söyleminin, resmî bir kavram olarak ele alınışından ve 1822'de mevzuata girişinden çok önce ortaya çıktığı anlaşılır. Bunun yanında *inorodets* teriminin, M.M. Speranski'nin reformlarının bir sonucu olarak 19.-20. yüzyıl başlarında doğu Rusya'nın merkezden uzak bölgelerindeki yerleşik ve göçebe sakinlerinin İmparatorluk ile etkileşimi sonucunda gelişen bir "etno-sınıfı" temsil ettiği görülür. Bu kavramın ortaya çıkışı ve gelişimi, bilhassa Sibiry faktörünün Rusya'nın sömürge politikasındaki şekillendirici rolünü anlamamızı sağlayacaktır. Bununla birlikte kavram, bizlere İmparatorluğun Sibiry, Kafkasya ve Türkistan'daki sınırlarına bakışma ve ilişkilerine ışık tutacaktır.

Kısaca tekrar edersek 1822 *Nizamnamesi*'nin en önemli getirisi Gayrirusların toprak üzerindeki haklarını detaylı bir şekilde ele alması, durumunu netleştirmesi ve Gayrirusların haklarını sağlamlaştırmasıdır. Speranski'nin reformu, Gayrirusların özyönetimini olumlu yönde etkilemiştir. Dolaylı yönetim uygulamalarına son vererek, somut özyönetim organlarına sahip bir devlet velayeti sistemini başlatmıştır. Böylelikle dönemin tarihî konjonktüründe yerli halkların, ülkenin siyasî ve sosyo-ekonomik çarkının içine girişinde yaşayacağı sancıları en aza indirmek hedeflenmiştir. Bu noktada 1822 *Nizamnamesi*'nin dikkat çeken noktası Gayrirusların özbenliğine ve geleneklerine asgari seviyede müdahale ile başta toprak hukuku olmak üzere içtimaî ve iktisadî hakları da çerçevesi çizilerek belirgin hale getirilmiş, böylelikle yönetimde hak ihlallerinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Yukarıda verilen bilgilerden göçebe ve gezici Gayrirusların kendi bozkır yasalarına ve geleneklerine tâbi oldukları ancak her kavmin kimi noktalarda önemli derece de farklı geleneklere sahip olması, örfî kanunların neredeyse tamamının sözlü gelenekle korunmuş olmasından dolayı ile işlerin karışık ve belirsiz hale geldiği noktada yerel makamlara başvurulmuştur.

⁶⁵A.İ. Miller vd., "*Ponyatiya o Rossii*". *K İstoriçeskoj Semantike İmperskogo Perioda*, C. 1-2, Seriya "StudiaEuropaea", Novoye Literaturnoye Obozreniye, Moskva, 2012.

Kısacası davaların çözümünde bozkur kanunlarındaki eksiklik İmparatorluğun, yasallaştırması ile kapatılmıştır.

Rusya'daki Gayrirusların ve bilhassa Sibirya sahasındaki Türklerin hukukî ve ekonomik durumlarını anlamak için Rusya'nın baştan günümüze kanunlarını incelemek, en azından PSZRİ'nin ayrıntılı bir okumasını yaparak genel bir çıkarımda bulunmak, geçmişten günümüze Rusya'nın emperyal politikalarını anlamak gerekir. Konu hakkında Türkiye'de neredeyse yok denecek kadar az çalışmaların geliştirilmesi bu noktada oldukça önem arz etmektedir. Elbette bir makale bünyesinde yeterince izah edilemeyecek kadar derin ve önemli bir konu olan Çarlık Dönemi Gayriruslar hukukuna mümkün bu çalışma ile olduğunca bir girizgah yapılmaya çalışılmış, konunun ülkemizde ilgi yaratması ümit edilerek gelecek çalışmalara temel oluşturması amaçlanmıştır.

KAYNAKÇA

- "İnoy", *Etimoloğışeskiy Onlayn-Slovar' Russkogo Yazıka Krılova G.A.* URL: <https://lexicography.online/etymology/krylov/%D0%B8/%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B9> Erişim Tarihi: 18.12.2022.
- "Slovar' Akademii Rossiyskoy", URL: <https://runivers.ru/lib/book3173/> Erişim Tarihi: 18.03.2022.
- ADRİANOVVOY-PERETS, V.İ. (Ed.), *Povesti Vremennıh Let*, Çev. D.S. Lihaçeva, SPB., RAN, 1996.
- AYUPOVA, Dilyaram, "Uygurların Kazakistan'a Yerleşmesi ve Bugünkü Durumları", *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019.
- BOBROVNİKOV, V.O. ve MİRİ, S.J. (Haz.), "Svoi 'Çüjiye': İnorodtsı i Tuzemtsı v Rossiyskoy İmperii". *Orientalizm vs. Orientalistika (Sbornik Statey)*, Moskova, Sadra, 2016, s. 167-206.
- BROKGAUZ, F.A. ve EFRON, İ.A., "Ordıntsı", *Entsiklopediğeskiy Slovar'*, C. 22, SPB., Tipo-Lit. İ.A. Efrona, 1897, s. 123.
- DAL, V.İ., "Yasak", *Tolkovy Slovar' Jivogo Velikorusskogo Yazıka*, SPB.-Moskova, İzdaniye Knigoprodavtsa-Tipografa M.O. Vol'fa, 1882, s. 701.

- DAMEŞEK, L.M. ve DAMEŞEK, L.İ. *Yasak v Sibiri v XVIII-Naçale XX Veka*, İrkutsk, İzd-vo İGU, 2014.
- DURANLI, Muvaffak, “Saha (Yakut) Türklerinin Hristiyanlaştırılma Sürecine Genel Bir Bakış”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VIII, S. 2, İzmir, 2008, s. 81-86.
- KORF, M.A., *Jizn Grafa Speranskogo*, C. 1-2, SPB., Tip. II-go Otdeleniya Sobstvennoy E.İ. V. Kantselyarii, 1861.
- LANGANS, F., *Slovar’ Yuridiçeskiy ili Svod Rossiyskih Uzakoneniy, Po Azbuçnomu Poryadku Dlya Praktiçeskogo Upotrebleniya İmperatorskogo Moskovskogo Universiteta v Yuridiçeskom Fakul’tete*, Moskova, v Universitetskoy Tipografii u N. Novikov, 1788.
- LEBEDİÇ, A.A., “ ‘Leksikon’ V.N. Tatişçeva: Analiz Strukturu i Soderjaniya”, *Materiali Vserossiyskoy Konferentsii Molodih Uçenih*, S. 17, Ed. E.A. Çernouhov, UrGPU, 2017, s. 104-105.
- OJEGOV, S.İ. ve Şvedova, N.YU., “Tuzemets”, *Tolkoviy Slovar’ Russkogo Yazıka*, Azbukovnik, 2001.
- Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii*, C. 3, 4, 16, 38, Tip. II Otdeleniya Sobstvennoy Ego İmperatorskogo Veliçestva Kantselyarii, SPB, 1830.
- SLOCUM, John W., “Who, and When, Were the Inorodtsy? The Evolution of the Category of ‘Aliens’ in Imperial Russia”. *The Russian Review*, C. 57, S. 2, 1998, s. 173-190.
- Slovar’ Akademii Rossiyskoy*, SPB., İzd-vo İmperatorskaya Akademiya Nauk, 1789-1794.
- SPERANSKİY, M.M. vd., *U İstokov Finansovogo Prava*, Moskova, Statut, 1998.
- SPERANSKİY, M.M., *Proyektı i Zapiski*, İzd-vo AN SSSR, Moskova-Leningrad, 1961.
- SPERANSKİY, M.M., “Rukovodstvo k Poznanyu Zakonov”, *Soçineniye Grafa Speranskogo*, SPB., Tip. Vtorogo Otdeleniya Sobstvennoy Ego İmperatorskogo Veliçestva Kantselyarii, 1845.

- SPERANSKİY, M.M., Haz. P.V. Kraşennikov, Moskova, Statut, 2015.
- SPERANSKİY, M.M., *Obozreniye İstoriçeskih Svedeniy O Svode Zakonov*, İzdaniye 2-oe, Tip. II Otdeleniya Sobstvennoy E.İ. V. Kantselyarii, SPB., 1835.
- SPERANSKİY, M.M., *Proekt i Zapiski*, Ed. S.N. Valka, İzd-vo AN SSSR, M.-L., 1961.
- SPERANSKİY, M.M., *Zapiska M.M. Speranskogo Ob Ustroystve Sudebnih i Pravitel'stvennih Uçrejdeniy v Rossii (1803 g.)*, SPB., 1902
- SREZNEVSKİ, İ.İ., *Materialı Dlya Slovarya Drevnerusskogo Yazıka Po Pis'mennım Pamyatnikam*, C.1, SPB., 1893.
- ŞERSTOVA, L.İ., "Transformatsiya Vospriyatiya Narodov Sibiri v İstoriçeskom Kontekste Russkoy Kolonizatsii XVII-Naçala XX v.". *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, S. 76, 2022, s. 157-165. DOI: [10.17223/19988613/76/19](https://doi.org/10.17223/19988613/76/19) Erişim Tarihi: 03.12.2022.
- TATIŞÇEV, V.N., *Leksikon Rossiyskoy İstoriçesкой, Geografiçesкой, Politiçesкой i Grajdanskoy*, Bölüm 3, Tip. Gornago Uçilişça, SPB., 1793.
- TİHOMİROV, M.N.ve EPIFANOV, P.P., *Sobornoye Ulojeniye 1649 Goda*, İzd-vo MGU, Moskova, 1961.
- TOPSAKAL, İlyas, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre 1552-1917 Rus Çarlığı ve Türkler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018.
- ÜNAL, Fatih vd. (Haz. ve Çev.), *Sibir Hanlığı Kronikleri II Stroganov Kroniği*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2020.; Fatih ÜNAL vd. (Haz. ve Çev.), *Sibir Hanlığı Kronikleri I Yesipov Kroniği*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2020.
- VAGİN, V.İ., *İstoriçeskiye Svedeniya o Deyatel'nosti Grafa M.M. Speranskogo v Sibiri s 1819 po 1822 God*, 2, SPB., 1872.
- YEL'NİTSKİY, K., *İnorodtsı Sibiri i Sredneaziatskih Vladeniy Rossii*, İzdaniye D.D. Poluboyarinova, SPB., 1895.

YURYEVIÇ, K.A., “ ‘İnorodtsı’ Rossiyskoy İmperii: K İstorii Vozniknoveniya Ponyatiya”, *Teoriya i Praktika Obşçestvennogo Razvitiya*, S. 13, 2014, s. 117-120.